

ज्येष्ठ नागरिक : सुख दुःखे

लेखक - बिंदुमाधव जोशी

ज्येष्ठ नागरिकांच्या दृष्टीने अतिशय जिव्हाळ्याचा ठरेल असा हा विषय आहे. 'सुख पाहता जवापाडे, दुःख पर्वताएवढे'; सारे मानवी जीवनच या एका अभंगात साकार झालेले असताना ज्येष्ठ नागरिकांच्या जीवनात यापेक्षा वेगळे काय आढळणार आहे? तरी पण ज्येष्ठ नागरिकांच्या जीवनाचा वेगळेपणा निरखून पाहण्यास काही हरकत नसावी.

सुखदुःखांचा विचार करताना शारीरिक आणि मानसिक हे दोन ढोबळ भाग पडतात व त्यातही निसर्गनिर्मित (वयोमानानुसार), परिस्थितीजन्य, व मानवनिर्मित असे पोटभाग पडतात. या सर्वांचा एकत्र साकल्याने विचार करण्याचा प्रयत्न या लेखात केला आहे.

ज्येष्ठ नागरिकांचे पहिले प्रमुख सुख म्हणजे कामातून आणि अर्थार्जनाच्या जबाबदारीतून सुटका; लवकर उठायला नको, आंघोळीची गडबड नको; 'अहो, लवकर आवरा, दहा वाजले, चार घास गिळा आणि पळा ऑफीसला' असा बायकोचा ससेमिरा नको. सूर्याचे ऊन अंगावर आल्यानंतर, आरामात आळोखे पिळोखे देत उठावे, चहा घेत घेत आरामशीर पेपर चाळावेत, दोन दोन कप चहाचे ढोसावेत आणि आरामात बाथरूमकडे मोर्चा वळवावा. दिनक्रम कसा निवांत, आरामात; अगदी स्वप्नासारखा. पण हे सुख जेमतेम ४/५ महिने. त्यातूनच निघते कंटाळ्याचे 'बोअर झालो बुवा' हे दुःख.

आपणापैकी बहुतेक उच्च पदावरून निवृत्त झालेले असतात. कोणी Executive Engineer, Divisional Engineer, कोणी बँकेतले अधिकारी, कोणी अधीक्षक, डेप्युटी कलेक्टर, इन्कम टॅक्स अधिकारी असे सरकारी पदाधिकारी, माझ्यासारखे कोणी प्राध्यापक/प्राचार्य. नोकरीमध्ये असताना डाव्या हाताला शिपाई, समोर सहीसाठी कागद घेऊन पुढे असलेला कारकून किंवा स्वतःच्या खात्यातून पैसे काढण्यासाठी स्लिप घेऊन थांबलेला खातेदार किंवा तास संपताच बाहेर भोवती 'सर सर' करत घोळका करणारे विद्यार्थी, असा शब्द झेलण्यासाठी गर्दी करणारा माणसांचा परिवार असतो, आता कोणीच नसते, वेळ जाता जात नाही; कोण्णी विचारत नसतं, लक्ष देत नसतं. आयुष्य एकदम कंटाळवाणं होऊन जातं. ३०/३५ वर्षे जे काम केलं त्याशिवाय काहीही येत नसल्यामुळे एकदम रिकामं रिकामं, भकास, ओसाड, आणि उदास वाटतं. सुखाचं पर्यवसान असं एकदम दुःखात होतं. तीस पस्तीस वर्षे अशी खुर्चीत बसून व तोंडाला आवडेल तसे खाऊन पोटाचा घेर वाढलेला असतो; गुडघे उठवून करायला कुरकुरु लागतात. एखाद्या दिवशी तोल जाऊन पडायला होतं. डॉक्टर म्हणतात, 'मधुमेह झालाय, आता सगळंच जपून.' एखाद्या दिवशी थकल्यासारखं वाटतं, डॉक्टरला आपण म्हणतो, 'एखादं शक्तीवर्धक टॉनिक घ्याहो लिहून.' ते म्हणतात, 'आता कसलं टॉनिक घेताय? बी.पी.वाढलंय! व्यायाम करा रोज.' गुडघे दुखतात, दात राम राम म्हणतात, केस भुरुभुरु उडून जातात कायमचे. फिरायची मजा नाही, खाण्याची चैन नाही, आरशात बघायची सोय नाही. सारे अवयव बंड केल्यासारखी तक्रार करू लागतात. सकाळी उठावं तर काही ना काही दुखंत असतं आणि हे म्हणे निवृत्तीचे जीवन.

पु. लं. विनोदात सांगून जातात, 'ज्या दिवशी उठल्यानंतर काहीही दुखत नसेल त्या दिवशी समजा आपण मेलो.' केवढे विदारक सत्य!

या शारीरिक दुःखात मानसिक दुःख भर घालतं. आयुष्यभर कसं रुबावात जीवन गेलेले असतं. सूटबूट घालून ऑफीसात गेल्यावर शिपाई सलाम करून झुकते दार उघडून देतो. ऑफीसातले कर्मचारी 'येस सर येस सर' करत झुकत असतात. शेकडो माणसे रोज भेटायला येतात आणि आपले काम करा म्हणून आर्जवे करतात. हाताखालचे नोकर नुसत्या सहीसाठी अदबीने कागद पुढे करतात. घरी आले की पत्नी गरम चहाचा कप घेऊन सुहास्य वदनाने स्वागताला उभी असते. आपण चहा घेत असताना पायाशी बसून बुटाचे बंद सोडते किंवा टायची गाठ सैल करते. डॅडी आले असं कळल्यावर मुले चिडीचूप होतात. धाकटी चिमुरडी गळ्यात हात घालून आपल्यासाठी आणि दादासाठी रदबदली करत असते - आणि आता?

ऑफीसची माणसे रस्त्यात भेटली तरी दुर्लक्ष करतात किंवा जुलमाचा रामराम करतात. पत्नी नातवात गुंतलेली असते आणि सूनबाई अर्ध्या तासाने कोमट चहाचा कप घेऊन पुढे येते. वृद्धपणात सर्वात मोठे दुःख असते ते असे उपेक्षेचे. आपण कोणाच्याही खिसगणतीत नसतो आणि बऱ्याच वेळा सर्वांना नकोसे असतो. हे फार मोठे दुःख असते. माझ्या ओळखीच्या एका वृद्ध दांपत्याची कहाणी मोठी करूण आहे. एकुलत्या एका मुलीच्या आग्रहामुळे घरदार शेती सर्व विकून ते दोघे मुलीकडे अमेरिकेत रहावयास गेले आणि सहाच महिन्यात मुलीने आणि जावयाने त्यांना निष्कांचन अवस्थेत परत पाठवले. त्यांचे भारतात फार हाल झाले. माझा तो प्राध्यापक मित्र आता शिकवण्या करून कसाबसा उदरनिर्वाह करतोय. एका मुलाने व सुनेने गोड बोलून आईबापांची सर्व धन दौलत हडप केली व मुलीकडे रहावयास पाठवले. मुलीच्या ओढगस्ती जीवनात त्यांचे फार हाल झाले. त्यांच्या अंतिम वेळी व अंत्ययात्रेलासुद्धा ते दोघे हजर राहिले नाहीत. अर्थात या टोकाच्या केसेस आहेत पण त्या बोलक्या आहेत. उपेक्षेचे दुःख हे वृद्धांचे, विशेषतः भगिनींचे बोचरे दुखणे आहे. बऱ्याच वृद्धांची आर्थिक परिस्थिति चांगली असते. निवृत्तीवेतनही दोघाना पुरेल एवढे मिळते. NRI मुले आपल्या आईवडिलांची 'अथश्री' सारखी व्यवस्था करतात, पण खुर्चीत असताना भागणारी मोठेपणाची भूक, आपली विचारपूस कोणीतरी आस्थेने प्रेमाने करावी ही मनाची तळमळ भाडोत्री माणसे पुरी करू शकत नाहीत. आणि मग मन आक्रंदून उठते -- 'याच साठी केला होता का जीवनभर अड्डाहास?'

'अथश्री'मधल्या वृद्धाशी गप्पा मारताना, वृद्धाश्रमातील वृद्धांशी बोलताना, अगदी फ्रान्स-अमेरिकेतील वृद्ध आईबापाशी हितगुज करताना हे जाणवले की एकाकीपणाचे, आपल्याच मुलांना आपली गरज नसल्याचे त्यांचे दुःख विदारक आहे, स्थलकालातीत आहे. त्यांच्या चेहऱ्यावरील केविलवाणे कारुण्य त्यांची व्यथा सांगून जाते. अर्थात याला काही अपवाद आहेत. काही भाग्यवान आईबाप आहेत ज्यांना या दुःखाची जराही झळ लागलेली नाही; त्यांची मुले समजूतदार आहेत आणि आपल्या मुलाना प्रेमाने सांभाळतात. पण असे अपवाद फार थोडे आहेत आणि ते नियमाला बळकटी देतात. Exception only proves the rule.

या सुखदुःखांचे विवेचन करताना डॉ. सरदेसाईंनी मांडलेला एक विचार मला फार आवडला. ते म्हणतात, "माणसाची एक आध्यात्मिक प्रकृती असते." या कल्पनेचा उहापोह करताना त्यांनी श्री मद्भगवतगीतेतील सर्व मार्गांचा -- ज्ञानमार्ग, तंत्रमार्ग, भक्तीमार्ग आणि कर्ममार्ग -- यांचा परामर्श घेतलेला आहे. यापैकी प्रत्येकाने कोठल्यातरी मार्गाचा अवलंब करावा असे आवाहन केले आहे; कारण त्याशिवाय मनःशांती लाभणार नाही.

दुःखाच्या मुळाचा शोध घेताना डॉ. सरदेसाई म्हणतात, "आपला अहंकार दुखावला जातो हे मानसिक दुःखाचे खरे मूळ आहे. आपण आपली एक Image मनात करून ठेवलेली असते; मी हुशार, विद्वान, देखणा, कर्तव्यदक्ष, ... वगैरे वगैरे. वृद्धत्वात शारीरिक, मानसिक असहायतेमुळे या 'इमेज'ला धक्का बसतो आणि आपण दुःखी होतो." आपली आध्यात्मिक प्रकृती जर सुदृढ असेल तर हे दुःख आपणास स्पर्श करू शकत नाही.

आपली आध्यात्मिक प्रकृती या सुखदुःखाच्या प्रश्नांवर मात करणारी एकमेव गुरुकिल्ली आहे. परमेश्वरावर श्रद्धा ठेवून दुःखाना तोंस देण्याची शक्ती अध्यात्म देते. श्रीरामकृष्ण परमहंसाना घशाचा कॅन्सर झाला होता. देवी कालीमातेला विनंती करून त्यातून मुक्त होणे त्यांना सहज शक्य होते. पण त्यांना भक्तांना हे दाखवायचे होते की भक्ती ही दुःख टाळण्यासाठी नसते, ते सहन करण्याची शक्ती मिळण्यासाठी असते. दुःख कोणालाच टाळता येत नाही; ते अटळ असते; श्रद्धेने ते फक्त सुसह्य होते.

बांधवांच्या सर्वनाशाचा विषाद पचवण्यासाठी भगवान श्रीकृष्णानी अर्जुनाला युद्धक्षेत्र सोडून जाण्याची परवानगी नाही दिली तर क्षत्रिय धर्माचे पालन करण्यास सांगितले. श्रीमत् भगवतगीता आपल्या अहंकारावर बोट ठेवते. गीता सांगते, 'म्हटलं तर तू कोणी नाहीस, म्हटलं तर तू स्वतः परमेश्वराचा एक अंश आहेस. एका बाजूला अहंकार करण्यासारखे तुझ्याजवळ काही नाही; दुसऱ्या बाजूला तुला कोण तुच्छ लेखणार? तू त्या मोठ्या तेजाचा एक स्फुल्लिंग आहेस.'

आयुष्याच्या एवढ्या अनुभवानंतर ही आध्यात्मिक प्रकृती निर्माण व्हायला हवी. धर्मग्रंथांच्या अभ्यासाने, परिशीलनाने ही प्रकृती सुदृढ होते. अर्जुनाच्या विषादावर जे औषध तेच आपणा वृद्धांसाठी -- कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ... आणि हे कर्म कसे करायचे? सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ.